

Анатолій Подольський

ЕТНОПОЛІТИЧНІ АСПЕКТИ МІЖНАЦІОНАЛЬНИХ ВЗАЄМИН НА ПІВДЕННОМУ КАВКАЗІ ПРОТЯГОМ XX СТОЛІТТЯ: ПОГЛЯД З УКРАЇНИ

Стаття присвячена проблематиці азербайджансько-вірменських відносин історичній перспективі впродовж минулого століття, а також геополітичній ситуації в регіоні Південного Кавказу в останнє двадцятиліття. В матеріалі зроблена спроба компаративного аналізу між-етнічних відносин в Україні і країнах вказаного регіону. Також порушені питання формування політики пам'яті про недавнє минуле на пострадянському просторі.

Ключові слова: міжнаціональні взаємини, політика пам'яті, азербайджансько-вірменські відносини.

A. Podolsky. Interethnic relations of the region South Caucas during XX Century: ethnopolitical aspects. View from Ukraine. This paper devoted of the different aspects of the interethnic relations between armenians and azerbaijans

at the region South Caucas during XX Century. In this article analyze modern situation with politic of memory about past on the post soviet space during last twenty years, comparative analyze between Ukraine and region of the South Caucas.

Key words: *interethnik relationj, politik of memory, South Caucas*

Матеріал для цієї статті я збирав під час моєї наукової подорожі до Азербайджану. Одним з моїх головних спостережень під час цієї подорожі було вражаюче почуття власної національної ідентичності тих, з ким я спілкувався. З погляду історичної ретроспективи, цей факт здається абсолютно виправданим: у епоху модерного часу (19 –20-го ст.) Азербайджан не мав власної державності, знаходився у складі Російської, а потім Радянської імперії. Очевидно, що в такому історичному контексті розвиток національної культури був ускладнений. Тут просто напрошуються паралелі з історією України, на землях якої в цей самий період колонізація або русифікація, а в кінцевому результаті радянізація, сприяли інколи тотальній асиміляції українців і поставили під загрозу збереження і розвиток української культури. Також важливим, а можливо, і визначальним чинником азербайджанської культури й ідентичності є іслам. Якщо Ви хочете позбутися від негативних стереотипів щодо цієї світової релігії і переконатися, що далеко не всі мусульмани є крайніми радикалами або фундаменталістами, приїздіть до Азербайджану. Мусульманська культура цієї країни зберігає і розвиває цінності ісламу, будучи одночасно досить шанобливою і толерантною до інших релігій. Стержень ісламу в Азербайджані, на мій погляд, зовсім не войовничий, а сказав би, культурологічний...

Під час моїх зустрічей у Баку та в інших містах, що на півночі країни, очі і обличчя моїх співрозмовників світилися, коли йшлося про сюжети фольклорних, музичних, літературних творів азербайджанської культури, які ґрунтувалися на цінностях ісламу! На цьому прикладі я в черговий раз зумів переконатися, що як християнство, так і іслам багаторазово в історії перетворювалися із релігії, з кардинальної духовної складової життя людського суспільства, в ідеологію, і часто дуже войовничу, радикальну і тоталітарну ідеологію. Як наслідок з'явився негативний стереотип про іслам...

Є ще один важливий аспект, можливо найважливіший, який проходив червоною ниткою впродовж усіх моїх зустрічей в Азербайджані і про який я хочу написати в цьому матеріалі більш детально. Це пам'ять про минуле, біль про минуле, яка актуальна сьогодні для молодого держави Азербайджан, для азербайджанського суспільства, що розвивається, якому небайдужа своя історія і для якого є важливим погляд світової спільноти на свою країну.

Йдеться про азербайджансько-вірменські відносини у 20-му столітті, про трагедію Нагірного Карабаху і сьогоднішні реалії на Південному Кавказі. Коли під час бакинських зустрічей порушувалися ці питання, очі моїх співрозмовників тускніли, наповнювалися болем, але не ненавистю... Бурзу Алієв та багато його родичів та друзів самі пережили трагедію Нагірного Карабаху уже більш ніж двадцять років тому, втратили близьких і землі, на яких народилися. Бурзу родом із Агдамського району, що межує із Нагірно-Карабаською автономною областю, який був одним із епіцентрів протистояння і трагедії на початку 1990-х р.*

Агдам, одне з квітучих міст Південно-Західного Азербайджану, 23 липня 1993 року було перетворене вірменськими військами в руїни. Там поглумилися над святими місцями, убили мирних жителів.

Агдам назвали «Кавказькою Хіросімою» – ось такий страшний вирок історії, немає уроків минулого... Американський дипломат Метью Брайза, якому вдалося побувати в Агдамі після трагедії і розрухи, писав: «...побачене мною в Агдамі викликало в мене жах. Місто цілком перетворилося на розвалини. Я поляк за походженням. Окупація Агдама нагадала мені картину Варшави після Другої світової війни. У той час нацисти розгромили Варшаву». До вірмено-азербайджанського конфлікту (чи, може, точніше слово «війна», Карабаська війна) у 1980-ті роки минулого століття в Агдамі жили успішно і мирно 150 тисяч людей: азербайджанці, вірмени, представники інших народів. Сьогодні, після подій 1993 року, тут досі немає життя, розвалини, немає людей, в

* Як відомо, на сьогодні внаслідок Карабаської війни Вірменія окупувала 20% території Азербайджану, до цих земель входить Нагірний Карабах, а також ще 7 районів Азербайджану, що межують із Карабахом, у тому числі й Агдамський район.

мечетях гуляють тварини, не відновлена соціальна і економічна інфраструктура міста, немає умов для життя людини. Приблизно така сама ситуація сьогодні на усій території Нагірного Карабаху і захоплених семи районів, які знаходяться під контролем або під владою Вірменії. 23 липня 2010 року я був у Баку на скорботному вечорі, присвяченому пам'яті загиблих в Агдамі 17 років тому. Я разом з усіма дивився документальний фільм «Кавказька Хіросіма», я бачив тривожні і сумні обличчя людей, для яких ці землі рідні і які не можуть сьогодні там жити. Вони привели із собою дітей, які виростили уже в новому суверенному Азербайджані і не розуміють, що тоді трапилося і чому все це трапилося. У цих молодих людей є запитання: чому таке можливо між людьми і чому вони сьогодні не можуть жити у себе на батьківщині? Думаю, що порівняння трагедії Нагірного Карабаху і, зокрема, злочинів у сусідньому Агдамі з Хіросімою і Варшавою часів Другої світової війни і нацизму не залишають нам шансу забути цю історію, а навпаки, ми стаємо перед викликом сучасності дати оцінку подіям в Нагірному Карабаху майже вже чверть вікової давності. Цей виклик означає відкрите вивчення вірмено-азербайджанського протистояння упродовж усього 20-го століття, вписування цього міжетнічного конфлікту в історію тоталітаризму і геноцидів минулого століття, визнання злочинів проти людства, створення культурного і політичного контексту пам'яті про трагедію азербайджанського народу в міжнародному масштабі.

Сьогодні вчені-гуманітарії ведуть відкриту дискусію про місце 20- століття в історії людства, чим нам, людям нового тисячоліття, і особливо нашим дітям, які живуть уже без досвіду (або майже без досвіду), влади диктатури і одіозних радикальних режимів, гідним запам'ятається це минуле століття, в якому багато хто з нас народився, виріс і був учасником різних історичних подій. Безумовно, дуже важко дати повну, вичерпну відповідь, але в контексті теми цієї статті, теми пам'яті про трагедію народів, доречно згадати болгарського критика і есеїста, директора Національного центру наукових досліджень в Парижі Цветана Тодорова. Він написав: "... Як будуть згадувати про нього (про 20-те століття – А.П.) наші потомки. Як і будь-яка інша людина, я не можу дати повної відповіді на це питання. Але в одному переконаний твердо: це століття надовго

запам'ятається людям як час, коли винайшли концентраційні табори"[1].

На мій погляд, це результат осмислення, може бути, найжахливіших подій того століття: сталінських і гітлерівських злочинів: ГУЛАГУ і Голокосту. Як відомо, саме злочини в роки Другої світової війни, зокрема тотальне знищення нацистами єврейських громад Європи, сприяло появі конвенції ООН про геноцид*. Однак і до злочинів і трагедій часів Другої світової війни, і після неї ми, на превеликий жаль, маємо приклади протягом усього століття переслідування і знищення, етнічних чисток, убивств національних груп, цілих народів... Люди із завидною завзятістю, гідною іншого застосування, не бажають зробити висновків з минулого. Американський філософ Джордж Сантаяна писав: «... хто не пам'ятає свого минулого, приречений на його повторення ...».

Будь-який геноцид завжди буде спровокований тим, хто прагне встановити диктатуру чи утримати її; міжетнічні конфлікти – це результат тоталітарної ідеології, яка завжди створює образ ворога. В цьому сенсі трагедія азербайджанського народу протягом 20-го століття, вірменсько-азербайджанський конфлікт є показовими, тому що всі ці події, всі ці злочини відбувалися в кордонах тоталітарних режимів Російської імперії та Радянського Союзу, що були константно байдужими до долі будь-якої національної культури. Саме Російська імперія почала маніпулювати народами та землями Південного Кавказу (внаслідок Гюльстанського 1813 року та Туркманчайського 1828 року угод – А.Л.), які опинилися під її владою. В цей період імперія переселяла вірмен на азербайджанські землі, таким чином створивши підвалини для смертельних конфліктів наступного століття. Уроки та правдиві знання про ці конфлікти є надто важливими для сучасного Південного Кавказу, заради відновлення історичної справедливості в стосунках між цими двома народами. На жаль, поки що вона не поновлена, а отже, ще не можемо казати, що цей конфлікт уже в минулому.

До історії питання. Насамперед щодо подій 1918 – 1921 років, коли на уламках Російської імперії точилася боротьба за власну суверенність. У випадках: і на

* Конвенція ООН про геноцид була прийнята 9 грудня 1948 року

Південному Кавказі (Азербайджан, Вірменія, Грузія), і на теренах України ця боротьба закінчилася поразкою та приходом до влади комуністичної диктатури, що проіснувала, як відомо, більше 70 років та принесла багато горя нашим народам. Уже у 1918 році встановлення радянської влади в регіоні, зокрема в Азербайджані, супроводжувалося погромами проти невинних людей. Носіями більшовицького режиму в Азербайджані виявилися вірмени... Так звані бакинські комісари на чолі зі Степаном Шаумяном, які в радянські часи в комуністичній ідеології були канонізовані як герої, а в реальності, під гаслами боротьби за владу робітників та селян, стали головними організаторами та винуватцями погромів проти мусульманського населення. 30 и 31 березня 1918 року в Баку були забиті тисячі людей в ім'я зрадливої ідеології. Також у березні – травні цього ж року більшовицькі погроми мусульман, крім Баку, сталися в Бакинському, Шемахинському, Губинському повітах, в Карабаху, Зангезуре, Нахичевані, Лянкарані та інших районах Азербайджану. З точки зору історичного досвіду, той, хто стає репрезентантом тоталітарної ідеології, є зазвичай втрачає свій зв'язок з власною національною культурою та стає заручниками ідеології, для якої фундаментальна цінність цивілізації – життя людини, не є цінністю. Показовим, на мій погляд, є виступ Шаумяна, одного з головних винуватців трагічних подій весни 1918 року: «...наша політика – громадянська війна, і хто проти цієї політики, той слуга наших ворогів... Ми вимушені були використати їх (вірмен – А.П.), тому що вони стали нашими союзниками, але вони внесли в боротьбу національний елемент і, таким чином, в ім'я перемоги інтернаціоналізму мусимо не допускати зміцнення національних підрозділів та рад... Мусульмани зазнали поразки та були повністю обеззброєні, в цей же самий час вірмени були послаблені...» [2, с. 33]. Проте, азербайджанській народ у цей період виборів на нетривалий час власну суверенність. 28 травня 1918 року була проголошена Азербайджанська Демократична Республіка (АДР). Саме завдяки діяльності уряду АДР були зібрані документи про березневі погроми більшовиків-вірмен проти мусульман та була здійснена спроба історичної оцінки та збереження пам'яті про ці події. Представники Азербайджанської республіки мріяли про власну незалежність. 6 грудня 1918

року газета «Азербайджан» писала: « Ми не можемо та не бажаємо ставати подібними до наших політичних ворогів, які не переймаються, обираючи засоби для досягнення своїх цілей. Ми крокуємо спокійно та впевнено, в повному переконанні та усвідомленні власної правди, з чистим сумлінням до власної мети, у впевненості, що, нарешті, наша лояльність по відношенню до всіх народів, шляхи яких перетинаються з нами, наша відвертість будуть визнані з боку всіх тих, кому ненависть затьмарила очі»[2, с. 1]. Тоді, в 1918 – 1921 роках демократичні сили в Азербайджані (АДР), як і в Україні (УНР), не зуміли встояти проти комуністичної диктатури та зберегти свою суверенність. Як наслідок, протягом життя декількох поколінь наші суспільства опинилися під владою тоталітарного режиму. Це, безумовно, не означає, що азербайджанська чи українська культура припинили своє існування, проте цей процес був дуже ускладнений в умовах радянського життя...

Роки перебування під владою комуністичного режиму в СРСР для багатьох культур та народів були періодом втрати власної культурної, релігійної, етнічної ідентичності. Крім того, тоталітаризм радянського зразка тримав людей у постійному страху, робив їх співучасниками своїх злочинів, завжди прикриваючись ідеологічними евфемізмами, провокуючи протистояння одних з іншими. Але в суспільстві завжди були ті, хто міг протистояти тоталітаризму, рятуючи нас сьогоднішніх. Зокрема, Лев Копелев, німецько-російський письменник, що народився в єврейській родині в українському місті Харкові. В 1945 році він був офіцером Червоної Армії, всю війну боровся з нацистами, в місті Кьонігсберг встав на захист німецьких жінок, захищаючи їх від злочинців. Був засуджений на 10 років сталінських таборів за «пропаганду буржуазного гуманізму». Він перебував за ґратами разом з Олександром Солженіциним. Потім, уже під кінець свого життя, він написав спогади про той період, коли беззастережно вірив у комуністичну пропаганду та був, фактично, її носієм, і про те, коли відбулося переосмислення: «... Тепер я розумію, що моя доля, яка здавалася мені тоді безглуздо нещасливою, незаслужено жорстокою, насправді була і справедливою і щасливою. Справедливою тому, що дійсно не лише заслугував покарання, – адже я впродовж багатьох років

слухненно а й ревно брав участь у злочинах – грабував селян, догідливо прославляв Сталіна, свідомо брехав, обманював ім'я історичної необхідності, учив вірити брехні і кланятися злодіям. А щастям було те, що роки ув'язнення звільнили мене від неминучої участі у нових злодіяннях і обманах»[3]. Доля Л. Копелева, як і багатьох інших – сотні тисяч чи мільйонів людей, що потрапили до полону тоталітарних диктатур минулого століття, можливо, має стати для нас нагадуванням про недопустимість ставати заручниками будь-якої ідеології, особливо тієї, що пропонує вищість одного соціального класу над іншим, чи однієї нації над іншою...

Азербайджанські погроми в Баку в березні 1918 року впродовж усього період у радянської влади замовчувалися, їм не давали історичної та політичної оцінки, крім спроби, що зробила Азербайджанська Демократична Республіка в 1919 та 1920-му роках, відзначивши ці події як загальнонаціональний День Скорботи. Вже у суверенному Азербайджані в 1998 році президент країни Гейдар Алієв та уряд прийняли рішення про те, щоб щороку відзначати в країні день 31 березня як День геноциду азербайджанців (Указ Президента Азербайджанської Республіки Гейдара Алієва «Про геноцид азербайджанців», 26 березня 1998 р.). Такий підхід сучасного азербайджанського суспільства та держави засвідчує про серйозну відповідальність за пам'ять про минуле. Цей день 31 березня, як прописано в президентському Указі, увічніює пам'ять не тільки трагічних подій 1918 року, але й жертв Карабаського конфлікту чи Карабаської війни, що почалася в 1988 році. Минуло 70 років після березневих подій 1918 року, і знову, вже радянський режим, продовжив антилюдську практику імперії та більшовиків, спровокувавши черговий вірмено-азербайджанський конфлікт, підбурюючи націоналістичні настрої з боку вірмен та територіальні претензії. За ці, майже двадцять п'ять років війни, яка ще не закінчилася, до 31 березня додалися ще скорботні дати вже у новітній історії Південного Кавказу: лютий 1988 року – початок конфлікту; 20 січня 1990 року – радянські танки в Баку, сотні вбитих та скалічених^{*}; 26 лютого 1992 року погром в

^{*} Январь 1990 года став однією з останніх чорних сторінок історії радянського режиму: танки на вулицях Баку, Москви, Вільнюса.

Ходжали (в азербайджанській історії дістав назву Ходжалінський геноцид), 613 вбитих, близько тисячі стали інвалідами, близько півтори тисячі людей опинилися в полоні; 23 липня 1993 року вбивство мешканців Агдаму. Сьогодні в Азербайджані пам'ятають усіх жертв, усієї цієї Карабаської війни. Пам'ять про ці жертви має стати відомою у світовому співтоваристві.

Лютий 1988 року. Агонія комуністичного режиму в Радянському Союзі, проте пропаганда ще працює потужно, режим ще був небезпечний. Нагірно-Карабаський конфлікт був фактично першим міжнаціональним та етнотериторіальним зіткненням на радянському просторі, перед падінням тоталітарної системи*, що був спланований та ініційований Москвою. Вірменські партійні керівники ніколи б не пішли на свої агресивні провокації без дозволу Кремля, на сьогодні цей факт здається абсолютно доведеним. У лютому 1988 року почалися відкриті вимоги з вірменського боку про приєднання Нагірно – Карабаської автономної області Азербайджанської РСР до Вірменської РСР. Вірменські провокації у Сумгаїті, де, власне, вірмени трошили вірменські домівки та переслідували цілі родини і звинувачували в цьому мусульман, передовсім азербайджанців. Азербайджанці, у відповідь на це рятували своїх друзів та сусідів – вірмен, не всі і не скрізь, проте таке спостерігалось. В грудні цього ж 1988 року весь радянський простір здригнувся від жахів землетрусу на Південному Кавказі, епіцентрами цього землетрусу були міста Вірменії: Спітак, Ленінакан... Азербайджан запропонував допомогу та відправив її, проте від цієї допомоги вірменська сторона відмовилася...

Однієї з найважливіших трагедій Карабаської війни стала Ходжалінська різня 26 лютого 1992 року, після падіння радянського режиму. Вже незалежні Вірменія та Азербайджан воювали ще з більшою агресивністю. В Ходжали спостерігалось відверте моторошне вбивство жінок, дітей, старих... Де уроки Другої світової війни та засудження геноцидів?! Ходжалінська трагедія докладно задокументована міжнародними правозахисними організа-

* Потім відбувалися вбивства турків-месхетинців, заворушення в республіках Балтії.

ціями. Одна з них: «Human Rights Watch» назвала трагедію в Ходжали «найжорстокішою під час всього конфлікту». На думку цієї організації, вірменське керівництво несе пряму відповідальність за смерть цивільних осіб. У цьому контексті цинічно лунають промови теперішнього президента Вірменії С. Саргсяна: «...до Ходжали азербайджанці думали, що з нами можна жартити жартувати, думали вони, що вірмені не здатні підняти руку на громадянське населення. Ми зуміли зламати цей [стереотип]. Ось що сталося»[4]. В той самий час правозахисні вірменські організації вибачилися перед азербайджанським народом за Ходжалинську трагедію.

Азербайджан зберігає пам'ять про жертви Ходжали, як і про всі жертви Карабаської війни. Для азербайджанського народу Ходжалинська трагедія є геноцидом. 26 лютого 2007 року парламент Азербайджану звернувся до міжнародних організацій зі зверненням визнати Ходжалинську трагедію актом геноциду проти азербайджанського народу. Багато народів та культур зустріли 21-е століття з тягарем відповідальності за пам'ять про минуле. Ми не маємо права допустити в майбутньому тотальних вбивств людей за будь-яким критерієм. Геноцид ніколи не буває проти когось, він завжди проти всіх, писав відомий російський філософ Михайло Гефтер. Минуле століття продемонструвало нам величезну кількість прикладів жахливих злочинів та трагедій, вчинених людьми. Інший відомий філософ з Парижа Цветан Тодоров намагався зрозуміти джерела того зла: «... у 20-му сторіччі європейці стали свідками зла, якого ще не зазнавали взагалі. Зло це виявилось таким важким не лише через кількість смертей. Але й через страждання жертв та деградацію катів. Як його пояснити? Я не думаю, що саме зло змінило свою природу. Воно, як завжди, полягає у відмові індивідові на право бути до кінця людиною. Це страшне зло уможливили зовсім загальні риси нашого щоденного існування: розпадання світу, деперсоналізація людських зв'язків» [5]. Мені здається, що філософ написав головне, геноцид стає можливим, коли ми перестаємо співпереживати, в «іншому» бачимо лише «чужого», перестаємо бачити людину...

1. Tzvetan Todorov. Face a L'extreme. – Edition du Seuil. – 1994
2. С. Рустамова-Тагиди. Март 1918 г . Баку, Азербайджанские погромы в документах. – Баку.- 2009.
3. Л. Копелев. Утоли мои печали. – Харьков. – Права человека. – 2011.
4. http://news.bbc.co.uk/hi/russian/in_depth/newsid_4673000/4673953.stm
5. Tzvetan Todorov. Face a L'extreme. – Edition du Seuil. – 1994